

UOT: 82 – 09

İlahə Ələkbərova

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Bakı ş. İstiqlaliyyət küç., 26

email: ilahelekberova@gmail.com

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞINA MULTİDİSSİPLİNAR YANAŞMA

Xülasə. Dünya ədəbiyyatı tarixində xüsusi mövqeyə malik olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatında və ictimai fikir tarixində yeni bir dövr başlanmış, onun misilsiz əsərləri, qabaqcıl ideyaları bir çox xalqların ədəbiyyatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Nizaminin əsərlərində təbiətşünaslıq, riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, kosmologiya, fəlsəfə, ilahiyyat, tibb, əxlaq (etika), musiqi və digər elmlərə aid məlumata rast gəlirik. Onların bəzisi müstəqil elmi məsələ səviyyəsinə qədər genişlənir və müəllifin bu sahədəki bilik dərəcəsini aydın surətdə əks etdirir. Bütün bunlar Nizamini öz dövrünün bütün elmlərinə kamil dərəcədə yiyələnmiş olmasının əsas göstəricisidir.

Nizami sırf ədəbi və poetik məsələlərlə kifayətlənən şairlərdən deyil; o, alim – şairdir. O, hər bir ədəbi və ya ictimai məsələ ilə məşğul olduqda, onu mücərrəd şəkildə yox, mühitlə, təbiətlə əlaqədar olaraq küll halında götürür. Nizami bu aləmə və təbiətə bəsirət gözü ilə baxır, naməlum sirlərin kəşfinə can atır, həm də bu sirlərin sonsuzluğunu çox yaxşı dərk edir.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, alim, şair, yaradıcılıq, multidissiplinar*

Nizami və təbiət.

Nizami öz əsərlərində müxtəlif təbiət hadisələrindən danışır. Nizami çox hallarda müxtəlif elmi məsələləri bir – birilə bağlı şərh edir, onları ayrılıqda götürmür. Bu da təbiidir; çünki təbiətdə baş verən hər bir hadisə kainatın digər guşələrində əmələ gələn hadisələrlə əlaqəsiz deyil.

Şairi ilk növbədə maddi aləmdə baş verən hərəkət maraqlandırır; çünki bütün təbii hadisələr hərəkətin müxtəlif növləri sayəsində meydana çıxır. Nizami hərəkətin özünü yox, daha da dərinə gedərək, hərəkət mənbəyini axtarır. O, fələklərin özbaşına dolanması sirrini ortaya çəkir, bu daimi fırlanmanın səbəbini və mənşəyini belə izah edir:

که باگر دنده گردانند هست
قیاس چرخ گرنده از آن گیر

بلی در طبع هر داننده
از آن چرخ که گرداندزن پیر

Bəli, hər bir bilici başa düşür ki,
Dolananı bir dolandıran var.

Qarı arvadın dolandırdığı çarx ilə
Dolanın çarxı müqayisə et [3]

Nizami elmi mülahizələrini ortaya çıxarmaq üçün çox vaxt Quran ayələrini, hədisləri, və mötəbər rəvayətləri dəlil gətirir. Şair hədisi ortaya çəkərək, hərəkətlə qüvvə arasındakı əlaqədən söz açır.

نگر ددتا نگر دانی نخستش

اگر چه از خلل یابی در ستش

چو گرداند ورا دست خردمند در آن گردش بماند ساعتی چند
همی دان دور گردون زین قراراست شناسد هر که وی گردون شناس است

Hərçənd onu nöqsansız görəsən, Əgər onu bilicinin əli fırlatsa,
Əvvəlcə fırlatmasan fırlanmaz. Bir neçə saat o fırlanmaqda qalar.

Fələklərin dövrü də bu qərarladır,
Fələkşünaslar onu tanıyarlər [3]

Nizami, ümumiyyətlə, qüvvə haqqında öz mülahizələrini bir neçə beytdə verir:

که مقتطیس اگر عاشق نبودی بدان شوق آهنی راکی ربودی
Maqnit əgər aşiq olmasaydı, O şövqlə dəmiri necə çəkə bilərdi?

[3]

Şair təbii maqnitin cazibə qüvvəsini təsvir edir və mənəvi aləmdə ona eşq adı verir. Onun fikrincə Kainatın və həyatın idarə olunmasında eşq ən mühüm və güclü amildir.

اگر عشقی نبودی در گذرگاه نبودی کهربا جوینده کاه
Əgər bu yolda eşq olmasaydı, Kəhraba samanı axtarmazdı [3]

Maddi aləmin yaranışı haqqında Nizaminin fikri budur ki, bütün varlıqlar eşqin əsasında qərar tutublar. Maqnitin – dəmiri, elektriklənmiş cisimlərin – samanı çəkməsi məsələsini şair beytlərdə bir – birindən fərqli olduğunu iqrar etdiyi halda, onların hər ikisinə cazibə baxımından yanaşır.

هر آن جوهر که هستند از عدد بیش همه دارند میل مرکز خویش
گراتش در زمین مرکز نیابد زمین بشکافد و بالا شتابد
اگر آبی بماند در هوادیر بمیل طبع هم راجع شود زیر

Saydan çox cövhərlər vardır ki, Əgər od, yerdə mərkəz tapmasa,
Hamısı öz mərkəzinə doğru meyl edir. Yeri yarıb, yuxarıya qalxar.

Əgər su havada uzun müddət qalarsa,
Öz təbiətinin meylilə aşığıya qayıdar.

[3]

Nizami şeirlərində vulkanların püskürməsinə də biganə qalmır. Onların fəaliyyətini və torpağa göstərdiyi təsiri belə təsvir edir:

بادی که وکیل خرج خاکست فراش گریوه مغاکست
بستاند ازین بدین سپارد گه مایه برد گهی بیارد
Bir külək ki, torpağı (tozu) qovmaq vəkilidir, Bundan alır, ona verir,
Təpənin, dərənin fərraşıdır; Mayəni (torpağı) gah aparır, gah gətirir.

[4]

Şair həmçinin yerin daxili quruluşu haqqında deyir:

چندانکه زمیست مرزبر مرز خاکیست نهاده درز بردرز
Nə qədər ki, təbəqə - təbəqə yer görünür, Torpaqdır ki, taya – taya qoyulmuşdur.
[4]

Nizami yaradıcılığında geologiya elminin elementlərinə toxunur və yerin üz təbəqəsini təsvir edir. Sonra zəlzələdən də bəhs edir.

گه زلزله گاه سيل خيزد زين سايه خاکدان بريزد
چون زلزله ريزد آب شايد درزي زخریطة واگشايد
وآن درز بصد مهای ایام وادی گده ای شود سر انجام

Gah zəlzələ, gah sel qalxır Elə ki, zəlzələ (dağılıb) səpələyir, su yuyub aparır,
Torpağı burdan alır, oraya töküür. Yer lövhəsində bir yarğan açır.

O yarğan zamanın təsirindən
Axırda bir vadiyə çevrilir [4].

Nizami şeirlərində Yer qabığını müxtəsər surətdə təsvir edir, zəlzələni, seli, küləklərin təsirini əsas amil bilir:

گرمايه جواست گرپشيزی از چار گهر در اوست چيزی

Hər bir maya, istər bir arpa
İstər qara pul olsun,
Onda dörd gövhərdən bir şey var [4].

Sonra botanika elminə keçərək deyir:

اما نتوان نهفته این چست کاین دانه در آب و خاک چون رست
گردانه زمین مدد رساند خشیدن صورتش چه دانه

Lakin onun sirrini bilmək olmaz ki, Yer danəni yetişdirsə də,
Bu toxum sudan və torpaqdan necə cücərir. Onu hansı şəkə salmağı necə bilir? [4]

Nizami daha dərin mətləbə əl ataraq belə deyir:

زانجا که ضمير پی بود در دانه جمال خوشه کی بود
گیرم که زدانه خوشه خيزد در قالب صورتش که ريزد

Fərz edək ki, onun xoş batini var idi, Tutaq ki, toxumdan sünbül göyərək çıxmalıdır,
Bəs toxumda sünbülün şəkli haradaydı? Bəs onu şəkli qəlbinə kim salır? [4]

Nizami və astronomiya.

Astronomiya səma cismlərinin hərəkəti, onların qarşılıqlı vəziyyəti və fiziki cəhətlərilə

məşğul olur. Nizami bu elmi çox sevir və həmişə onun diqqət mərkəzindədir. Astronomiyaya aid olan məsələlər bəzən onun əsərlərinin lap əvvəlindən başlanır:

بنام آنکه هستی نام از او یافت فلک جنبش زمین آرام از او یافت

*O kəskin adı ilə (başlayıram) ki,
Varlıq ondan ad alıb,
Fələk – hərəkəti, yer isə sükunəti ondan alıb [3].*

Nizami fələklərin hərəkətindən danışaraq həmişə (gərdişə), yəni “fırlanmalar” deyir və bu sözü cəm halında işlədir:

فلک را کرده گردان بر سر خاک زمین را کرده گردشهای افلاک

Fələkləri Yerə başına fırlanan etmiş, Fələklərin fırlanmalarını Yer üçün etmiş [3]

Astronomiyadan məlumdur ki, planetlər, o cümlədən Yer öz oxu ətrafında və Günəş ətrafında fırlanmaqla, həm də Günəş sisteminin və Qalaktikanın ağırlıq mərkəzləri ətrafında fırlanırlar. Nizami bütün səma cisimlərini “dolanan günbəzlər” adlandırır:

ازین گردنده کنیدههای پرنور بجز گردش چه شاید ن از دور
Bu dolanan parlaq günbəzlərdən, Dolanmaqdan başqa uzaqdan nə görmək olar? [3]

Nizami səma elmində kamil olduğu üçün öz biliyinə məğrur halda deyir:

همه زیج فلک جدول به جدول باصطربلاب فکرت کرده ام حل

Bütün fələklərin zicini cədvəl – bə - cədvəl, Təfəkkür üstürlabı ilə həll etmişəm [3]

Nizami “Yeddi gözəl” də Bəhrəmin təlim və tərbiyə alıb kamilləşməsinə belə təsvir edir:

تاچنان بهرمنند شد بهرام کاصل هر علم را شناخت تمام
در نمودار زیج واصطربلاب در کشیدی زروی غیب نقاب

*Nəhayət, Bəhrəm o qədər bəhrələndi ki,
Bütün elmlərin mahiyyətini öyrəndi* *Zicvə üstürlab vasitəsilə
Qeyb üzündən niqabı qaldırırdı* [5]

Nizami astronomiyayı çox sevir; onun xəyalı həmişə göylərdədir. Əksər hallarda o, öz məqsədini müxtəlif astronomik istilahlara və ifadələrlə izah edir. Məsələn üçün Xosrovun gənclik dövründə elm-ədəb öyrənməsini təsvir edərək deyir:

فروخواند آفرینشهای افلاک زیر گار حمل تامل کز خاک

Zühəlin pərgarından yerin mərkəzinə qədər, Fələklərin yaranmışlarını öyrəndi [3]

Nizami Yerın və digər səyyarələrin kürə şəklində olmasını belə ifadə edir:

از گوی زمین چو بگذری باز ابرو فلک است در تک و تاز
هر یک بمتابیه دگر شرط افتاده بسان گوی در خرط

Elə ki, Yerın guyundan keçdin (Onların) hər biri başqa bir şərt nəticəsində
Bulud və fələklər qaçıb - qovmaqdadır Guy şəklində (öz) cırağına düşmüşdür

[4]

Daha sonar deyir:

گردون که محیط هفت موجست چندانکه همی رود در او جست
گر در افقست گدر اعلاست هر جا که رود بسوی بالاست
آنجا که جهان خرامی اوست بالانی او تما می اوست
بالا طلبان که اوج جویند بالای فلک جزاین نگویند
بر علم فلک گره گشانیست خود بر همه علم روشنانیست

Asıman ki, yeddi fələk mühitidir, İstər üfüqdə olsun, istər zirvədə,
Nə qədər dolansa, yenə də zirvədir Hara getsə, yüksəkliyə tərəfdir.

Kainat ki, onun gəzinti fəzasıdır, Yüksəklik istəyənlər ki, zirvə axtarırlar,
Onun yüksəkliyi onun tamamlığıdır Fələkin zirvəsi haqqında bundan başqa söz demirlər

Bunlar fələk elmində düyün açmaqdır
Hər cür elmdə bu cür aydınlaşma vardır [4].

Nizami nücum elmindən xəbərdar, mahir bir münəccimdir. O, Xosrov Pətvizin xəttə çıxması üçün seçilmiş “xoş saati” belə təsvir edir:

چو سربر کرده ماه از برج ماهی مه پرویز شد در برج شاهی
ز ثورش زهره و زخر چنگ بر جیس سعادت داده از تثلیث و تسدیس

Ay, Balıq bürcündən baş qaldıranda, Pərvizin ayı şahlıq bürcünə keçdi
Sövrədən – Zöhrə, Xərçəngdən – Borcis Təslis və təsdis ilə ona səadət gətirdi
[3]

Nizami astranomiya və nücum elminə aid olan məsələləri o qədər bədii zövqlə zintələndirir ki, oxucu onların elmi cəhətini yaddan çıxarıb, o füsunkar misraların gözəlliyinə valeh olur və bu mənaların hamısı o beytə müəyyən məzmun verə bilər. Misal üçün o, belə bir səhnə yaradır: Xosrov hələ Şirinlə evlənməkdən qabaq ovdan qayıdarkən Şirinin qəsrinə girib, onunla görüşmək istəyir. Ancaq o, sərxoş olduğu üçün Şirin onu qəsrə buraxmır və özü qəsrin damına çıxıb, oradan Xosrovla danışır. Xosrov ona deyir:

بس است این طاق ابرونا گشادن نطاقی رابطافی و انهدان

Bəsdır bu qaşlarının tağını açmamaq Hər tağa bir nitaq qoymaq
[3]

Nizami özünün nücum elminə tam yiyələnməsini, yeri gəldikcə nümayiş etdirir. Məsəl üçün Xosrov münəccimlərə tapşır ki, Şirinin toyu üçün xoş bir vaxt təyin etsinlər.

رصد بندان بدو مشکل گشادند طلب راطالع میمون نهادند

Münəccimlər onun müşkülünü açdılar. “Tələb” xoş tale təyin etdilər

[3]

“Yeddi gözəl” əsərində isə Nizami Bəhrəmin anadan olması taleyini belə təsvir edir:

زهره بااو چو لعل باياقوت اوج مریخ در اسد پیدا خضم راداده باد پیمایی واقتاب او فتاده در حملش همچو بر جیس از سعادت خویش چون از اقبال زاده شد بهرام پختگی کرد و دید طالع خویش	طالعش حوت و مشتری در حوت ماه باثورو تیر باجوزا زحل از دلو باقوی رای ذنب آورده روی در زحلش داده هر کوب از شهادت خویش باچنین طالعی که بر دم نام پدرش یزد گرد خام اندیش
--	--

Onun taleyi Hut idi, Müştəri də Hutda
Zöhrə də onunla, ləl yaqutla olan kimi idi.

Ay – Buğa bürcündə, Ütarid – Cövzadə,
Mirrixin övçü (ən yüksək vəziyyəti)

Əsəddə zahir idi.
Zühəl Dəlv bürcünə arxalanaraq,

Düşməni yel kimi qovmuşdu
Zənəb Zühələ tərəf üz tutmuşdu

Günəş isə Həməl bürcünə düşmüşdü
Hər ulduz öz şahadətini verirdi,

Nəcə ki, Müştəri öz səadətində
Adını çəkdiyim belə bir tale ilə

Bəhrəm səadətlə doğulan zaman,
Onun atası xambeyin Yəzdgürd
Ağıllı tərənib öz talayını tapdı [5]

Nizami “Yeddi gözəl” əsərində Bəhrəmin iki şir arasından tac götürməsinə və şahlıq təxtinə çıxmasını belə təsvir edir:

از پی بخت بود داشته پاش طالعی دیده بود ثابت بخت در قران باعظار دش پیوند خانه از هر دو گشته چون فردوس مجلس آراسته به تیغ و به جام تخنه از خاک تا بکیوان گنج رفت بر تخت شاه خوب خصال	پیش از آن راصد ستاره شناس اسدی کرده بود طالع تخت اقتابی در اوج خویش بلند زهره در ثور و مشتری در قوس در هم ماه در ششم بهرام دست کیوان شده ترازو سنج چون بدین طالع مبارک فال
--	--

Ulduzları tanıyan münəccim qabaqcadan,
Onun taleyini öyrənmək üçün ulduzlara baxırdı.

Tale öz təxtini şir (bürcündə) qurmuşdu
Əbədi, möhkəm və sabit bir tale idi.

Günəş öz övc (nöqtəsinə) ucalmışdı,
Ütarid isə onunla qıran (halında) idi.

Zöhrə - Buğa (bürcündə), Müştəri isə Qövsdə idi
Onların ikisi də öz xanələrini cənnətə döndərmişdi

X (bürcdə)- Ay; VI –da isə Bəhram (Mars) Keyvanın (Saturnun) əli Tərəzi çəkməkdə olub,
Qılınc və cam ilə məclis bəzəmişdilər. Yerdən Keyvana qədər xəzinə çəkmişdi.

*Bu mübarək fal və tale ilə
Xoşxasiyyət şah təxtə çıxdı. [5]*

“İskəndərnamə”də isə İskəndərin anadan olma taleyini Nizami belə təsvir edir:

کز او دیده دشمنان گشت کور	اسد بو طالع خداوند زور
گراینده از علم سوی عمل	شرف یافته آفتاب از حمل
مه زهره در ثوردم ساخته	عطار دبه جوزا برون تاخته
زحل در ترازو ببازی گری	برآراسته قوس را مشتری
چو خدمتگران گشته خدمتگرانی	ششم خانه را کرد بهرام جانی
چگوم زهی چشم بد دور ازو	چنین طالعی کامدی نور ازو

*Gün məzhəri olan Əsəd(Şir) onun üçün tale oldu, Günəş Həməl(bürcündə) şərəf tapmışdı
Düşmənlərin gözü ondan kor oldu. Elmdən əmələ tərəf meyl edirdi.*

*Ütarid Cövza (bürcünə) girmişdi; Müştəri Qövs (bürcünü) bəzəmişdi.
Ay ilə Zöhrə Buğa (bürcündə) dəmsəz idi. Zühəl isə Tərəzi (bürcü) ilə oynayırdı*

*Bəhram (Mirrix) altıncı xanədə yer tutmuşdu, Belə bir nur saçıan tale
Xidmətçilər kimi xidmətə hazır idi. Nə deyim, qoy bəd nəzərdən uzaq olsun.*

[6]

Nəticə: Nizami əsərlərini tədqiq etdikcə məlum olur ki, o təkcə şair deyil, həm də universal bir alim, kamil bir tədqiqatçı, geniş miqyaslı bir tarixçi, bir neçə dilə bələd olan dilçi, nəsihətləri, tövsiyələri, heç vaxt köhnəlməyən və bu günkü nəsil üçün daha vacib olan alimdir. Onun əsərlərini tədqiq etdikcə, onun sözlərinin daha dərin mənalarına yol tapırsan, bilik və zəkasının, istedadının əlçatmaz zirvələrinə baxıb heyran qalırsan. Nizami təkcə öz əsrinin ən böyük və ən qabaqcıl siması olaraq qalmamış, onun dühası, onun dühası, onun ölməz əsərləri uzaq gələcəyə nüfuz etmiş, yeni – yeni insan nəsillərinin ürəyindən xəbər vermiş, onların arzu və istəklərini qanadlandırır tərəqqi və səadətə doğru gedən yollarını işıqlandırmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Araslı H. Şairin dünya şöhrəti //Həmid Araslı. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı: Gənclik, 1998, 732 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / AMEA Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu. I cild (ən qədim dövrdən XVIII əsrin sonuna qədər) ; red.: H. Araslı, M. Quluzadə, C. Cəfərof. Bakı, 1960, 578 s.
3. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin / Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1983, 401 s.
4. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun / Nizami Gəncəvi (filoloji tərcümə). Bakı: Lider, 2004, 288 s.

5 .Gəncəvi N. Yeddi Gözəl : filol. tərcümə / Nizami Gəncəvi. Bakı: Elm, 1983, 360 s.

6. Gəncəvi N. İskəndərnamə / Nizami Gəncəvi ; filol. tərcümə: Vaqif Aslanov. Bakı : Yazıçı, 1983, 620 s.

Илаха Алекперова

МУЛЬТИДИСЦИПЛИНАРНЫЙ ПОДХОД К ТВОРЧЕСТВУ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Резюме

С творчества Низами Гянджеви, занимающего особое место в истории мировой литературы, началась новая эпоха в средневековой азербайджанской литературе и в истории общественной мысли. Его уникальные произведения, передовые идеи оказали положительное влияние на развитие литературы многих народов.

В трудах Низами мы находим сведения по естественным наукам, математике, геометрии, астрономии, космологии, философии, теологии, медицине, этике, музыке и другим. Некоторые из них выходят на уровень самостоятельного научного вопроса и наглядно отражают уровень знаний автора в данной области. Все это является основным показателем владения Низами всеми науками своего времени.

Низами не из тех поэтов, которые довольствуются литературными и поэтическими вопросами, он поэт-ученый. Касаясь каждого литературного или социального вопроса, он берет его в целом, не абстрактно, а в отношении к окружающей среде и природе. Низами смотрит на этот мир и природу глазами пронизательности, стремится открыть неведомые тайны, но и прекрасно понимает бесконечность этих тайн.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, ученый, поэт, творчество, multidисциплинарный*

Илаха Алекперова

MULTIDISCIPLINARY APPROACH TO THE WORK OF NIZAMI GANJAVI

Summary

With the work of Nizami Ganjavi, who occupies a special place in the history of world literature, a new era began in medieval Azerbaijani literature and the history of social thought. His unique works, advanced ideas had a positive impact on the development of the literatures of many peoples.

In the works of Nizami we find information on the natural sciences, mathematics, geometry, astronomy, cosmology, philosophy, theology, medicine, ethics, music and other sciences. Some of them reach the level of an independent scientific question and clearly reflect the level of knowledge of the author in this area. All this is the main indicator of the Nizami's mastery of all the sciences of his time.

Nizami is not one of those poets who are content with literary and poetic

questions, he is a learned poet. When he touches on every literary or social issue, he takes it as a whole, not in the abstract, but in relation to the environment and nature. Nizami looks at this world and nature through the eyes of insight, seeks to discover unknown secrets, but also perfectly understands the infinity of these secrets.

Keywords: *Nizami Ganjavi, scientist, poet, creativity, multidisciplinary*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 01.03.2022

Çapa qəbul olunma tarixi: 16.04.2022

*Filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur.*